ऋग्वेदस्य व्याख्यातृत्वेन पदपाठकारः शाकल्यः

यादवपुरविश्वविद्यालयस्य कलाविभागान्तर्गते संस्कृतविभागे पिएइच्. डि.

इत्युपाधिप्राप्तये प्रदत्तो गवेषणाप्रबन्धस्य संक्षिप्तसारः

शोधप्रबन्धकर्ता

देवाशिष-पात्रः

निबन्धनसंख्या- A00SA1100319

वर्षः – २०१९ - २०२०

तत्त्वावधायकः

प्रो. अशोक-कुमार-माहातः

संस्कृतविभागाध्यापकः यादवपुरविश्वविद्यालयस्य

संस्कृतविभागः

यादवपुरविश्वविद्यालयः

२०२३

Ṛgvedasya Vyākhyātṛtvena Padapāṭhakāraḥ Śākalyaḥ

Synopsis submitted to the Department of Sanskrit of Jadavpur University
for the award of the Degree of Doctor of Philosophy in Arts

By

Debasish Patra

Registration no. – A00SA1100319

Session – 2019-2020

Under the supervision of

Prof. Ashok Kumar Mahata

Professor, Dept. of Sanskrit, Jadavpur University

Department of Sanskrit

Jadavpur University

2023

उपोद्घातः

धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयसम्पत्तिर्हि वेदार्थज्ञानाधीना इत्यत्र केषामप्याचार्याणां नास्ति विप्रतिपत्तिः। स च वेदो वर्तते निखिलसंस्कृतवाङ्मयस्य तथा विश्ववाङ्मयस्य प्राचीनतमं महत्तमं च साहित्यिकनिदर्शनम् । वेदाः सर्वेषां लोकधर्माणां कविकर्मणां च मूलभूताः। भगवता मनुनोच्यते –

"वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।

आचारश्चैव साधूनामत्मनस्तुष्टिरेव च॥" [१]इति।

भारतीयपरम्परानुसारम् अनादिनिधना निखिलज्ञानमया वेदाः परमेश्वरसम्भुताः, यस्माद्धि इमाः लौकिकाः प्रवृत्तयः प्रवर्तन्ते। तथा चोक्तं भगवता व्यासदेवेन-

''अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥''[२] इति।

भारतीयदिशा न केवलमिहलौकिकानामपि च पारलौकानामपि विषयाणां ज्ञानार्थं वेदा एव मुख्यसाधनभूताः। यथोच्यते मनुना – "भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात् प्रसिद्ध्यति॥"[३] इति। निखिलज्ञानाधाररूपाः इमे वेदाः सर्वासां लौकिकविद्यानामुत्पत्तिस्थानमिति विद्वद्भिरपि स्वीक्रियते। साहित्यदर्पणकृता विश्वनाथेनोच्यते – "चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते। परमानन्दसंदोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः

[१] मनुसंहिता २/६

[२] महाभारतम्/ शान्तिपर्व २३२/२४

[३] मनुसंहिता १२/९७

काव्यादेव।"[४]इति। नाट्यशास्त्रकृता भरतेनाप्युच्यते नाट्यनिर्माणार्थं चतुर्भ्यो वेदेभ्य एव नाट्यस्य मूलभूतान् पाठादीन् गृहीतवान् ब्रह्मा –

"जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि॥"[५] इति।

न केवलं काव्यशास्त्रस्य अपि तु व्याकरणशास्त्रस्य दर्शनशास्त्रस्य च मूलभूतं हि वैदिकसाहित्यम्। भारतीयदार्शनिकसम्प्रदायाः आस्तिकनास्तिकभेदेन प्रधानतः द्विधा विभज्यन्ते। अयञ्च विभागः वेदनिर्भर एव। दार्शनिकसम्प्रदायेषु ये वेदे न विश्वसन्ति ते नास्तिकपदवाच्याः, ये वेदं प्रमाणत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति ते च आस्तिकसम्प्रदायाः। उच्यते च – ".....नास्तिको वेदनिन्दकः।"[६] इति। वाक्यपदीयकृता भर्तृहरिणा उच्यते वेदवाक्यान्येवाश्रित्य स्मृतिशास्त्रदर्शनशास्त्राणामुद्भवः सञ्जातः –

"स्मृतयो बहुरूपाश्च दृष्टादृष्टप्रयोजनाः।

तमेवाश्रित्य लिङ्गेभ्यो वेदविद्भिः प्रकल्पिताः॥

तस्यार्थवादरूपाणि निश्रिताः स्वविकल्पजाः ।

एकत्विनां द्वैतीनां च प्रवादा बहुधा मताः॥"[७] इति।

[४] साहित्यदर्पणम् १/२

[५] नाट्यशास्त्रम् १/१७

[६] मनुसंहिता २/११

[७] वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्ड ७-८

वेदस्वरूपं तल्लक्षणं विभागः परिचयश्च

ज्ञानार्थकाद् विद्-धातोः करणे घञि वेदशब्दो निष्पन्नो यस्यार्थः ज्ञानराशिः। ज्ञानार्थमतिरिच्य लाभादिषु त्रिषु अर्थेष्वपि विद् धातोः प्रयोगो दृश्यते।[८] विद् विचारणे, सत्तायाम्, विद् लाभे इति त्रिभ्यो धातुभ्यो घञ्प्रत्ययेन वेदशब्दः सम्पद्यते। एतेभ्यश्चतुर्भ्यो धातुभ्यः समाहारपूर्वकं वेदशब्दार्थमाह ऋग्वेदप्रातिशाख्यव्याख्याकृद् विष्णुमित्रः – 'विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते एभिर्धर्मादिपुरुषार्था इति वेदाः।'[९] इति। धर्मार्थकाममोक्षा इति पुरुषार्थचतुष्टयं यैः ज्ञायन्ते लभ्यन्ते वा त एव वेदपदवाच्याः। वेदाः तादृशोपायेन जनान् उपकुर्वन्ति ये उपायाः कदापि प्रत्यक्षादिप्रमाणैः सहस्रैः तार्किकैरपि प्रतिपादयितुं न शक्यन्ते। तस्मादुच्यते याज्ञवल्क्येन –

"प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता॥"[१०] इति

वेदा न केवलं धर्मादीष्टसाधनभूताः किञ्च अनिष्टनिवारकाः अप्येते। तस्मात् सायणाचार्येण वेदलक्षणप्रसङ्गे उक्तम् – "इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः"।[११] इति। महर्षिदयानन्देन वेदस्वरूपनिर्णयप्रसङ्गे उच्यते – 'अर्थवशात् (विद्) ज्ञाने, (विद) सत्तायाम्, (विदऌ) लाभे, (विद) विचारणे एतेभ्यो हलश्च इति सूत्रेण करणाधिकरणकारकयोर्घञ्प्रत्यये कृते वेदशब्दः साध्यते। तथा (श्रु) श्रवणे इत्यस्माद्धातोः करणकारके क्विन्प्रत्यये कृते श्रुतिशब्दो व्युत्पद्यते। विदन्ति जानन्ति, विद्यन्ते भवन्ति, विन्दन्ति विन्दन्ते लभन्ते, विन्दते विचारयन्ति सर्वे मनुष्याः सर्वाः सत्यविद्या यैर्येषु वा तथा विद्वांसश्च भवन्ति ते वेदाः। तथाऽदिसृष्टिमारभ्याद्यपर्यन्तं

---

[८] वेत्ति वेद विद ज्ञाने विन्ते विद विचारणे।
विद्यते विद सत्तायां लाभे विन्दति विन्दते॥

[९] ऋग्वेदप्रातिशाख्यस्य वर्गद्वयवृत्तिः

[१०] सायणाचार्यविरचिता ऐतरेयब्राह्मणभाष्यभूमिका

[११] सायणाचार्यकृता तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिका

ब्रह्मादिभिः सर्वाः सत्यविद्याः श्रूयन्तेऽनया इति श्रुतिः।'[१२] इमे वेदाः मन्त्रब्राह्मणात्मकाः। सायणाचार्य ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां वेदलक्षणप्रसङ्गे आह – "मन्त्रब्राह्मणात्मकशब्दराशिर्वेदः"[१३] इति। तैत्तिरीयसंहितायाः श्रौतसूत्रकृता आपस्तम्बेन उच्यते - "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्"[१४] इति। मन्त्रो नाम संहिता यत्र प्राधान्येन देवतानां स्तुतिर्दृश्यते। ब्राह्मणांशे प्रायेण संहितागतमन्त्राणां विनियोगादिकं प्राप्यते। ब्राह्मणानाम् शेषांशो हि आरण्यकम्, आरण्यकस्यान्तिमांशो हि उपनिषद्। आरण्यके प्रायेण प्रतीकी उपासना वर्णिता, उपनिषदि परमज्ञानरूपम् आत्मतत्त्वमालोचितम्। एवंप्रकारेण मन्त्रब्राह्मणारण्यकोपनिषदः मिलित्वा वेदः। वेदाश्चत्वारः – ऋग्वेदः, सामवेदः, यजुर्वेदः अथर्ववेदश्च। ऋषिभिराम्नातत्वात् दुरूहानां वेदानां भाषाविषये उच्यते - निण्या वचांसि इति। साक्षात्कृतधर्मत्वात् ऋषीणां कृते वेदार्थाः स्पष्टाः आसन् । परवर्तिनि काले स्वल्पमतयः मानवाः वेदार्थावगमे असमर्थाः अभवन्। तस्मात् परवर्तिनि काले दुरुहानां वेदमन्त्राणां साधारनान् निकषा यथार्थार्थावगमाय वेदाङ्गानि वेदभाष्याणि विरचितानि। तस्मात् वेदाङ्गप्रयोजनं समुद्घोषितं निरुक्तकृता यास्काचार्येण – "साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभुवुः। तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः। उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च ॥"[१५] इति। निरुक्तवृत्तिकृता दुर्गाचार्येण उच्यते – "अथ किमर्थं वेदो वेदाङ्गानि च प्रवृत्तानि। सर्वकामप्राप्त्यादिर्मोक्षान्तः पुरुषार्थो वक्तव्य इति वेदः प्रवृत्तः। तत्परिज्ञानाय वेदाङ्गानि प्रवृत्तानि।"[१६] इति। भाष्येणैव अस्मान् निकषा वेदार्थाः परिस्फुटाः भवन्ति।

---

[१२] ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, वेदोत्पत्तिविचारः पृ १५

[१३] सायणाचार्यविरचिता ऋग्वेदभाष्यभूमिका

[१४] आपस्तम्बयज्ञपरिभाषासूत्रम्१/३३

[१५] निरुक्तम् १/६/२०

[१६] निरुक्तस्य दुर्गवृत्तिः १/६/२०

वेदव्याख्यानपरम्परा

दुरूहानां वेदमन्त्राणां यथार्थतयार्थज्ञानाय बहवः विद्वांसः भाष्याणि चक्रुः। केचन समग्रवेदस्य, केचन कतिपयानां सूक्तानां केचन कतिपयानां मन्त्राणां भाष्यं विरचितवन्तः। परवर्तिनि काले यद्यपि वेदभाष्याणि बहुभिः विद्वद्भिः विरचितानि परन्तु निगुढार्थानामेषां वेदमन्त्राणां व्याख्यानधारा तु वैदिककालादेव प्रारब्धा आसीत्। वेदे संहितायामेव मन्त्राणां व्याख्यानं कुत्रचित् परिलक्ष्यते। संहितामध्ये एव वेदमन्त्राणाम् अर्थज्ञानस्य अपरिहार्यता निर्दिष्टा। मन्त्रेषु निहितः प्रकृतः अर्थः एव ज्ञातव्यः इति सूचितम् ऋग्वेदीये ज्ञानसूक्ते –

"उत त्व पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्व शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः॥"[१७] इति

संहिताकालात् परं ब्राह्मणकाले वेदस्य व्याख्यानधारा यथार्थतया प्रारब्धा इति वक्तुं शक्यते। अमरकोषे वेदपर्याये ब्रह्मशब्दस्य पाठो दृश्यते – "वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः"[१८] इति। ब्रह्मणः (वेदस्य) व्याख्यानं ब्राह्मणम् इति। अनेन विग्रहेण ब्राह्मणग्रन्थानां वेदमन्त्राणां व्याख्यानधर्मत्वं प्रतिपादितम्। मीमांसादर्शनानुसारं यज्ञस्य प्रयोजनार्थं हि वेदानां प्रवृत्तिः। तस्मादुच्यते – वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः इति। देवताः उद्दिश्य द्रव्यत्यागो याग इत्युच्यते। उच्यते च कात्यायनश्रौतसूत्रे – "द्रव्यं देवता त्यागो यागः"[१९] इति। देवान् उद्दिश्य अयं द्रव्यत्यागश्च मन्त्रोच्चारणपूर्वकमेव भवति। देवतानां कृते यज्ञानुष्ठानकाले कस्यै देवतायै कदा कः मन्त्रः होत्रा उच्चारणीयः कदा वा उद्गात्रा स्तोत्रं गेयमिति सर्वं ब्राह्मणग्रन्थेषु निगदितमस्ति। कर्मभिः सह मन्त्राणामयं सम्बन्धः विनियोग इत्युच्यते। मन्त्राणां विनियोगवाक्यानि ब्राह्मणग्रन्थेषूपलभ्यन्ते।

---

[१७] ऋग्वेदसंहिता १०/७१/४

[१८] अमरकोषः ३/३६०

[१९] कात्यायनश्रौतसूत्रम् १/२/२

तस्मादेव भट्टभास्करेण ब्राह्मणलक्षणमुक्तम् – "ब्राह्मणं नाम कर्मणस्तन्मन्त्राणां व्याख्यानग्रन्थः"[२०] इति। मीमांसाभाष्यकृता शवरस्वामिना ब्राह्मणग्रन्थानां दश विषया उल्लिखिताः – हेतुः, निर्वचनम्, निन्दा, प्रशंसा, संशयः, विधिः, पुराकल्पः, परक्रिया, व्यवधारणकल्पना उपमानञ्च। ब्राह्मणग्रन्थाः मन्त्राणां विनियोगप्रदर्शनसमये अर्थवादप्रदर्शनकाले, निर्वचनकथनप्रसङ्गे पुराकल्पपरक्रियाकथनावसरे च बहुत्र संहितागतान् मन्त्रान् व्याख्याञ्चक्रुः। ब्राह्मणग्रन्थानां परं वेदानां व्याख्यानधारा वेदाङ्गेषु परिलक्ष्यते। अङ्ग्यन्ते ज्ञायन्ते अवगम्यन्ते वेदार्थाः एभिरिति वेदाङ्गानि। यथा अङ्गानि अङ्गिनमुपकुर्वन्ति तथैव वेदाङ्गानि अपि वेदार्थावगमे महदुपकारं विदधति। पाणिनीयशिक्षायां वेदान् पुरुषरूपेण कल्पयित्वा शिक्षादीनि तस्य अङ्गत्वेन उपमया प्रतिपादितानि। शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्दः ज्योतिषञ्चेति षड् वेदाङ्गानि। मुण्डकोपनिषदि प्रथमं वेदैः सह अपराविद्यारूपेण शिक्षादिवेदाङ्गानामुल्लेखः प्राप्यते। तत्रोच्यते – "तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम्"[२१] इति। वेदमन्त्राणां यथार्थरूपेण अर्थावगमनाय, मन्त्रगतपदानां व्युत्पत्तिज्ञानाय, तेषां भाषापरिज्ञानाय च वेदाङ्गानाम् अपरिहार्यता वर्तते। ब्राह्मणग्रन्थेषु वेदस्य या व्याख्यानधारा प्रारब्धा सा तु वेदाङ्गकाले प्रचलिता परिवर्धिता च।

विषयविमर्शः (Content)

दुरूहानां वेदमन्त्राणामक्षतरूपेण संरक्षणाय सम्प्रदायेषु वेदस्य एकादश पाठप्रकाराः प्रचलिताः आसन्। त्रिविधाः प्रकृतिपाठाः – संहितापाठः, पदपाठः क्रमपाठश्च। प्रकृतिपाठेषु पुनः संहितापाठः योगाप्रकृतिरिति नाम्ना, पदपाठः क्रमपाठश्च रुढाप्रकृतिनाम्ना उच्येते। अष्टौ विकृतिपाठा यथा – जटा, माला, शिखा, रेखा, ध्वजः, दण्डः, रथः घनश्च। एभिः एकादशभिः पाठैः

[२०] भट्टभास्करः, तैत्तिरीयसंहिताभाष्यम् १/५/१

[२१] मु. उ. १/१/५

गुरुशिष्यपरम्परानुसारं सम्प्रदायेषु वेदाः अक्षतरूपेण प्राप्यन्ते स्म। वेदस्यापरं नाम हि श्रुतिः। इदानीं यथा वेदाः अस्माकं सविधे ग्रन्थरूपेण प्राप्यन्ते पूर्वं तु तथा नासन्। पूर्वं वेदमन्त्राः कुत्रापि लिखिताः नासन्। ऋषयः मन्त्रदर्शनादनन्तरं स्वशिष्येभ्यः उपदिष्टवन्तः। गुरुसकाशात् पुनः पुनः श्रुत्वा अर्थज्ञानपुरःसरं तान् मन्त्रान् कण्ठस्थीकृत्य ते शिष्याः पुनः तान् वेदमन्त्रान् स्वशिष्येभ्यः उपदेशाञ्चक्रुः। एवं प्रकारेण श्रुत्वा श्रुत्वा एव गुरुशिष्यपरम्पराक्रमेण सम्प्रदायेषु वेदाः प्रचलिताः आसन्। श्रुत्वा श्रुत्वा कण्ठस्थीकरणकाले कदाचित् वक्तुः कथनदोषात् श्रोतुः श्रवणदोषाद् वा यथा वेदमन्त्रेषु किमपि प्रक्षिप्तं न समापतेत्, मन्त्रस्थानां पदानां क्रमः यथा अन्यथा न भवेत् इत्यादिविषयान् मनसि निधाय वेदमन्त्राणाम् अक्षतरूपेण संरक्षणाय ऋषयः एतान् एकादश पाठप्रकारान् समुद्भावितवन्तः। प्रकृतिपाठेषु पदपाठः अन्यतमः। पदपाठमाश्रित्यैव क्रमपाठस्य तथा अन्येषां विकृतिपाठानां प्रवृत्तिः। पदपाठे पदच्छेदे न प्रदर्शिते सति क्रमपाठमादाय तथा विकृतिपाठानादाय वेदपाठं कर्तुं न शक्यते। तस्मात् पदपाठ एव एषां पाठानां मूलम्। ऋग्वेदप्रातिशाख्यस्य वर्गद्वयवृत्तौ विष्णुमित्रेण प्रकृतिपाठानां स्वरूपमुच्यते - 'सन्धेर्विवर्तनं निर्भुजं वदन्ति। शौद्धाक्षरोच्चारणं च प्रतृण्णम्'[२२] इति। प्रतृण्णमिति पदपाठस्य नामान्तरम्। प्रकृतिपाठानां स्वरूपं सर्वप्रथमम् ऐतरेयारण्यके दृश्यते - "यद्धि सन्धिं विवर्त्तयति तन्निर्भुजस्य रूपमथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति तत् प्रतृण्णस्याग्र उ एवोभयमन्तरेणोभयं व्याप्तं भवति"[२३] इति। सन्धिं विवर्तयति नाम यत्र विशेषेण सन्धिं सम्पाद्य पदोच्चारणं क्रियते स भवति संहितापाठः। यत्र तु द्वयोः पदयोर्मध्ये सन्धेः सावकाशेऽपि सन्धिं न विधाय पदानां पृथगुच्चारणं क्रियते स भवति पदपाठः। यथा ऋग्वेदीयप्रथममन्त्रे "अग्निमीले..." इत्यत्र 'अग्निमीले' इति सन्धिं विधाय यदुच्चारणं स संहितापाठः, यदा 'अग्निम्' 'ईले' इति पृथक् उच्चार्यते सन्धेः सावकाशेऽपि सन्धिं न विधाय पृथक् उच्चारणं क्रियते स भवति पदपाठः। तदुच्यते सायणाचार्येण –" 'यत्' उच्चारणं, 'सन्धिं'

[२२] ऋग्वेदप्रातिशाख्यस्य वर्गद्वयवृत्तिः ३

[२३] ऐतरेयारण्यकम् ३/१/३

पदयोरुभयोरत्यन्तसन्निकर्षं 'विवर्तयति' विशेषेण सम्पादयति, 'तत्' उच्चारणं, निर्भुजशब्दार्थस्य स्वरूपम्। निर्दिष्टौ भुजसदृशौ पूर्वोत्तरशब्दो यस्मिन् संहितारूपे उच्चारणे तदुच्चारणं निर्भुजम्। 'अथ'शब्दः पूर्ववैलक्षणार्थः। 'शुद्धे' विकाररहिते, पूर्वोत्तरे उभे 'अक्षरे', 'अभिव्याहरति' स्पष्टमुच्चारयतीति, यदस्ति, 'तत्', प्रतृण्णशब्दाभिधेयस्य पदच्छेदस्य स्वरूपम्। तद्यथा । इषे त्वोर्जे त्वेत्यत्र योऽयमोकारः, सोऽयं संहितास्वरूपः। यदा तु आकारान्तं त्वेत् पदं, ऊकारादिकमूर्ज इत्यादि पदमुच्चारयति तदानीमाकार उकारश्चेत्युभे 'अक्षरे शुद्धे' भवतः। तदानीं सन्निकर्षरूपायाः संहितायाः विच्छिन्नत्वात्। विच्छेदरूपहिंसावाचिना 'प्रतृण'शब्देन विच्छिन्नं पदमभिधीयते। यदेतत् प्रतृणस्वरूपं तदेतत् 'अग्र उ एव' प्रथमभाव्येव। सिद्धे हि पदस्य स्वरूपे पश्चात् संहिता प्रवर्तते। संहितायाः सन्धीयमानपदद्वयधर्मत्वेन पदपूर्वकत्वस्यावश्यम्भावात्। येन क्रमेण संहिता पदं चेति 'उभयं व्याप्तं भवति'। सोऽयं क्रम उभयमध्यवर्तित्वात् 'उभयमन्तरेण' इत्युच्यते।।[२४] इति। "*ए-डिकशनारि-अफ्-संस्कृत-ग्रामार*" *(A Dictionary of Sanskrit Grammar)*-इत्याख्ये ग्रन्थे महामहोपाध्याय-काशिनाथ-वासुदेव-अभ्यङ्करमहाभागेन पदपाठस्वरूपमुक्तं यत् - वेदमन्त्राणां यदुच्चारणं सन्धिं विभज्य क्रियते स एव पदपाठः। [२५]

ऋग्वेदस्य पदपाठकारः अस्ति महर्षिः शाकल्यः। पदपाठकारस्य शाकल्यस्य समयविषये निश्चिततया वक्तुं न शक्यते। ब्राह्मणग्रन्थेषु वेदाङ्गेषु प्रातिशाख्येषु सूत्रग्रन्थेषु पुराणेषु च बहुत्र शाकल्यस्योल्लेखः दृश्यते। सर्वत्र उल्लिखितः शाकल्यः एक एव उत पृथक् तद्विषयेऽपि निश्चिततया किमपि वक्तुं न शक्यते। ऐतरेयब्राह्मणे, *शतपथब्राह्मणे*, *जैमिनीयब्राह्मणे*

---

[२४] ऐतरेयारण्यकम् ३/१/३, सायणभाष्यम्

[२५] पदपाठ the recital of the Veda text pronouncing or showing each word separately as detached from the adjoining word. It is believed that the Veda texts were recited originally as running texts by the inspired sages, and as such, they were preserved by people by oral tradition. Later on after several centuries, their individually distinct words were shown by grammarians who were called Padakāras. '*A Dictionary of Sanskrit Grammar'*, K. V. Abhyankar. P-218

शाकलशब्दस्योल्लेखः प्राप्यते।[२६] *बृहदारण्यके* शाकल्यस्योल्लेखः प्राप्यते। "अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः प्रपच्छ पृथिव्यादीनां सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्प्रोतभावं कथयन्त्सर्वान्तरं ब्रह्म प्रकाशितवान्"[२७] इति। अस्मिन् उदाहरणे विदग्धशाकल्यः याज्ञवल्येन सह शास्त्रार्थं कर्तुमुद्यतः कश्चन प्रवचनकर्तृरूपः पुरुष इति प्रतीयते। *निरुक्ते* तु पदपाठकारः शाकल्य एव उल्लिखितः इति प्रतीयते। तत्र पदच्छेदविषये निरुक्तकृता यास्काचार्येण उच्यते – " वेति च य इति च चकार शाकल्यः"[२८] इति। भगवता पाणिनिना *अष्टाध्यायी*ग्रन्थे शाकल्यस्योल्लेखः कृतः – 'सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे'[२९] 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च'[३०] 'लोपः शाकल्यस्य'[३१] 'सर्वत्र शाकल्यस्य'[३२] पाणिनिना यः शाकल्यः सूत्रेषु उदाहृतः स तु पदपाठकारः शाकल्य इति प्रतीयते। पतञ्जलिना स्वकीये *महाभाष्य*ग्रन्थेऽपि शाकल्यस्योल्लेखः कृतः।[३३] *Critical Studies In The Phonetic Observations of Indian Grammarians* इत्याख्ये ग्रन्थे ग्रन्थकारः सिद्धेश्वरवर्ममहाभागः यास्काचार्यस्य समयः ख्रीष्टपूर्वपञ्चमशतकः निर्धारितः।[३४] निरुक्तकारः यास्काचार्यस्तु पाणिनेरपि पूर्ववर्ती। अतः पदपाठकारः शाकल्यः ख्रीष्टपूर्वपञ्चमशतकात् पूर्ववर्तीति वक्तुमुचितम्।

पूर्वमेवोक्तं यत् प्राधान्येन वेदस्य संरक्षणाय एव सम्प्रदायेषु एते पाठाः प्रचलिताः। परन्तु पदपाठः न केवलं वेदस्य संरक्षणं करोति अपि चायं पदपाठः वेदस्यार्थव्याख्याने बहुधा साहाय्यं

---

[२६] यदस्य पूर्वमपरं तदस्य यद्वस्यापरं तद्वस्य पूर्वम्। अहेरिव सर्पणं शाकलस्य न विजानन्ति यतरत्परस्तादिति। (ऐ. ब्रा. ३/४/४३), अथ शाकलैर्जुहोति.... (शत. ब्रा. १४/२/२/३१)

[२७] बृहदारण्यकोपनिषद् ३/९

[२८] निरुक्तम् ६/२८

[२९] अष्टाध्यायी १/१/१६

[३०] तदेव ६/१/१२७

[३१] तदेव ८/३/१९

[३२] तदेव ८/४/५१

[३३] महाभाष्यम् १/४/८४

[३४] Critical studies in the phonetic observations of Indian grammarian. Page 21

विदधाति। मन्त्रार्थज्ञानं सर्वदा मन्त्रगतपदानाम् अर्थमपेक्षते। पदार्थश्च पदविभागापेक्षी। यथार्थरूपेण कस्यचित् मन्त्रस्य श्लोकस्य वा पदानां विभागं न कृत्वा तस्यार्थव्याख्यानं कर्तुं न शक्यते। मन्त्रगतानि पदानि सम्यग्रूपेण पृथक् कृत्वा तेषां यथार्थतया अन्वयेन एव प्रकृतमन्त्रार्थः ज्ञायते। संहितापाठाद् अनन्तरं पदपाठमवलम्ब्य एव भाष्यकारैः आदौ पदानामर्थः तदनन्तरं मन्त्रार्थश्च व्याख्यातः। न केवलं पदविभागमाध्यमेन अपि च अवग्रहेन समासज्ञापनेन, इतिकरणमाध्यमेन, छान्दसदीर्घपदानामुल्लेखेन च शाकल्यः वेदस्य यथार्थतया अर्थव्याख्याने बहुत्र भाष्यकारान् साहाय्यं कृतवान्।

पदविभागेन मन्त्रार्थप्रकाशः

यत्र कुत्रचित् निरुक्तकृता यास्काचार्येण सह भाष्यकाराणां पदविभागमादाय विरोधः, यत्र कुत्रचिद् वा पदच्छेदमादाय व्याखाकारेषु मतभेदो तत्र तु प्रामाणिकतया पदपाठस्थः पदविभाग एव बहुभिः व्याख्यातृभिः स्वीकृतः। पदपाठकारः मन्त्राणां अन्तर्भूतपदानां पृथक्करणं कृत्वा संहितायाः पदपाठं चकार। अनेन पदपाठेन मन्त्राणामर्थावबोधः अतिसुखकरतया भवति। बहुत्र एवं दृश्यते यत् यदा एकस्य पदस्य अर्थमादाय भाष्यकाराणां मध्ये विवादः परिलक्ष्यते तदा बहवः विद्वांसः शाकल्यमेवानुकुर्वन्ति। शाकल्यकृतपदच्छेदं स्वीकृत्य एव मन्त्रार्थं कुर्वन्ति। यथा ऋग्वेदस्य एकः संहितागतो मन्त्रः अस्ति –

‘‘अ॒रु॒णो मा॑स॒कृद्वृकः॑ प॒था यन्तं॑ द॒दर्श॒ हि।

उज्जि॑हीते नि॒चाय्या॒ तष्टे॑व पृष्ट्याम॒यी वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॑दसी॥’’[३५]इति

अस्याः संहितायाः पदपाठः शाकल्येन एवं प्रदर्शितः –

[३५] ऋग्वेदसंहिता १/१०५/१८

''अरुणः। मा। सकृत्। वृकः। पथा। यन्तम्। ददर्श। हि।

उत्। जिहीते। निऽचाय्य। तष्टाऽइव। पृष्टिऽआमयी। वित्तम्। मे। अस्य। रोदसी इति॥[३६]''

अस्य मन्त्रस्य 'मासकृत्' इति संहितागतपदमादाय व्याख्यातृषु मतभेदो दृश्यते। केचित् शाकल्यकृतपदच्छेदं स्वीकृत्य 'मा' 'सकृत्' इति पृथक्पदद्वयं कृत्वा मन्त्रार्थं कुर्वन्ति। केचिच्च 'मासकृत्' इति एकं समस्तपदं मन्वते। निरुक्तकारो यास्कः 'मासकृत्' इति एकं समस्तपदं स्वीकृत्य अर्थमेवं कृतवान् – 'मासकृत् नाम मासानाम् अर्धमासानां च कर्ता।'[३७] समस्तपदे स्वीकृते मन्त्रार्थ एवं भवति – 'स्वीयज्योत्स्नया जगत्प्रकाशकः मासानां तथा पक्षाणां कर्ता चन्द्रः स्वीयपथि गच्छतः नक्षत्रान् ददर्श, दृष्ट्वा च पृष्ठरोगाक्रान्तः त्वष्टा इव उद्गतो भवति। हे द्यावापृथिवी विषयमिमम् अवगच्छताम्'। परन्तु 'मा' इति पृथक्पदम् 'सकृत्' इति पृथक्पदं च स्वीकृते सति मन्त्रार्थ एवं भवति- 'लोहितवर्णः वृकः सकृत् (एकवारम्) मार्गेण गच्छन्तं मा (माम्) दृष्टवान्, दृष्ट्वा च मां जिघृक्षुः सन् उद्गच्छति स्म। तत्र दृष्टान्तः - यथा नित्यकुटिलत्वात् उपजातपृष्टरोगः तदुपगमनाय उत्तिष्ठति तद्वत्। भो द्यावापृथिवी इमं विषयम् अवगच्छताम्।' द्विविधयोः अर्थयोर्मध्ये परवर्तिनि काले भाष्यकाराः द्वितीयमर्थं स्वीकृतवन्तः। अर्थात् ते शाकल्यकृतपदपाठं मान्यतां प्रदाय भाष्याणि चक्रुः। पदपाठे यथा 'मा' इति पृथक् पदम्, 'सकृत्' इति पृथक्पदरूपेण च प्रदर्शितम् तथैव पृथक्पदत्वेनाङ्गीकृत्य भाष्याणि चक्रुः। अस्य मन्त्रस्य व्याख्यानकाले स्कन्दस्वामिनोक्तं यथा- 'अरुणः आरक्तवर्णःसकृत् वृकः पथा स्वगृहगमनमार्गेण यन्तं गृहं प्रति गच्छन्तं मा मां ददर्श दृष्टवान्...'।[३८] इति। अस्य मन्त्रस्य व्याख्यानकाले वेङ्कटमाधवेनापि उक्तम् यथा- 'तृपितं मां मार्गेण गच्छन्तं पृष्ठतः स्थितः कश्चित् अरुणः वृकः ददर्श हि ....'।[३९] इति।

[३६] ऋग्वेदसंहिता १/१०५/१८ पदपाठः

[३७] अरुणो आरोचनो मासकृन्मासानां चार्द्धमासानां च कर्ता...(निरुक्तम् ५/२१)

[३८] ऋग्वेदसंहिता १/१०५/१८ स्कन्दस्वामिभाष्यम्

[३९] तदेव. वेङ्कटमाधवभाष्यम्

सायणाचार्येण भाष्यं कृतम्- ‘अरुणवर्णः लोहितवर्णः वृकः अरण्यश्वा सकृत् एकवारं पथा यन्तं मार्गेण गच्छन्तं मां ददर्श हि दृष्टवान्’[40] इति। प्रायेण सर्वत्रैव भाष्येषु ‘मा’ इति पृथक्पदम्, ‘सकृदि’ति पृथक्पदं दृश्यते। अतोऽनेन परिलक्ष्यते यत् सन्दिग्धेषु स्थलेषु प्रकृतमन्त्रार्थकरणे पदपाठो भाष्यकारान् साहाय्यं विदधाति।

ऋग्वेदसंहितायाः दशममण्डले मन्त्रद्वये संहितापाठे समानाकारं पदं दृश्यते परन्तु मन्त्रार्थकरणकाले समानविभक्तिकत्वेन तयोः स्वीकारे यथार्थतया मन्त्रार्थो न प्राप्यते । अतः तत्र पदद्वये विभक्तेर्ज्ञानार्थं पदपाठ एव शरणम् । अस्माभिः पदपाठत एव तत्र द्वयोः पदयोः पृथग्विभक्तित्वमवगम्यते। तौ मन्त्रौ यथा–

“अपे॑हि मनसस्प॒तेऽप॑ क्राम प॒रश्च॑र।

प॒रो निर्ऋ॑त्या॒ आ च॑क्ष्व बहु॒धा जीव॑तो॒ मनः॑।।”[41] इति।

“देवाः॑ क॒पोत॑ इषि॒तो यदि॒च्छन्दू॒तो निर्ऋ॑त्या इ॒दमा॑ज॒गाम॑ ।

तस्मा॑ अर्चाम कृ॒णवा॑म॒ निष्कृ॑तिं॒ शं नो॑ अस्तु द्वि॒पदे॒ शं चतु॑ष्पदे ।।”[42] इति च।

प्रथममन्त्रस्य तृतीये चरणे तथा द्वितीयमन्त्रस्य द्वितीये चरणे ‘निर्ऋत्या’ इति पदं परिलक्ष्यते। प्रथममन्त्रे ‘निर्ऋत्या आ’ इति संहितांशे त्रिधा पदविभागः कर्तुं शक्यते, प्रथमतः ‘निर्ऋत्यै आ’ इति चतुर्थ्यन्तं पदं स्वीकर्तुं शक्यते। ‘निर्ऋत्यै आ’ इति स्थिते ‘एचोऽयवायावः’[43] इति सूत्रेण आवादेशे ‘निर्ऋत्याव् आ’ इति जाते ‘लोपः शाकल्यस्य’[44] इति सूत्रेण वकारस्य लोपे ‘निर्ऋत्या

[40] ऋग्वेदसंहिता १/१०५/१८ सायणभाष्यम्

[41] ऋग्वेदसंहिता १०/१६४/१

[42] तदेव. १०/१६५/१

[43] पाणिनीयसूत्रम् ६/१/७८

[44] तदेव. ८/३/१९

आ' इति प्राप्यते। द्वितीयतः 'निर्ऋत्याः आ' इति पञ्चम्यन्तं पदं स्वीकर्तुं शक्यते। तृतीयतः 'निर्ऋत्याः आ' इति षष्ठ्यन्तं पदं स्वीकर्तुं शक्यते। उभयत्र 'विसर्जनीयस्य सः'[४५] इत्यनेन सूत्रेण विसर्जनीयस्य सकारादेशे 'निर्ऋत्यास् आ' इति जाते 'ससजुषो रुः'[४६] इत्यनेन सूत्रेण रुत्वे 'निर्ऋत्या रु आ' इति जाते 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि'[४७] इति सूत्रेण रोर्यादेशे 'लोपः शाकल्यस्य'[४८] इति सूत्रेण यकारलोपे 'निर्ऋत्या आ' इति प्राप्यते । अतः 'निर्ऋत्या आ' इति संहितांशस्य वैयाकरणदिशा त्रिधा पदविभागः सम्भवः। त्रिविधे पक्षे स्वीकृते पदानां त्रिधान्वयः कर्तुं शक्यते, किञ्च त्रिधान्वयप्राप्तेः मन्त्रार्थस्य त्रैविध्यं समापतति । एवमवस्थायां कः पक्षः अत्र समाश्रयणीय इति पदपाठाद् विना नावगम्यते । यतो हि पदपाठे पदविभागकाले महर्षिणा शाकल्येन सन्धिं विभज्य प्रत्येकं पृथक् पदानि दण्डेन प्रदर्शितानि । मन्त्रस्यास्य पदपाठो यथा –

"अप॑ । इ॒हि॒ । म॒न॒सः॒ । प॒ते॒ । अप॑ । क्रा॒म॒ । प॒रः । च॒र॒ ।

प॒रः । निःऽऋ॑त्यै । आ । च॒क्ष्व॒ । ब॒हु॒धा । जीव॑तः । मनः॑ ॥"[४९] इति।

पदपाठे महर्षिणा शाकल्येन 'निर्ऋत्यै । आ' इति पदविभागं प्रदर्श्य पक्षत्रयेषु प्रथमः पक्षोऽत्र समाश्रयणीय इति सूचितम् । तस्मात् पदपाठत एव प्रतीयते यत् 'निर्ऋत्या' इत्यत्र चतुर्थीविभक्तिरस्ति, तेन चतुर्थ्यन्तरूपेण पदमिदमादाय भाष्यकृद्भिः मन्त्रार्थः कृतः। चतुर्थ्यन्तत्वेन स्वीकारे मन्त्रार्थस्य अनिष्टापत्तिरपि दूरीक्रियते । मन्त्रस्यास्य अर्थप्रदर्शनकाले सायणाचार्येण पदपाठप्रदर्शितं चतुर्थ्यन्तं पदं स्वीकृत्य उच्यते – "हे मनसस्पते स्वप्नावस्थस्य मनसः स्वामिन् दुःस्वप्नाधिदेव अपेहि अपगच्छ । स्वप्नावस्थावतो मत्तो निर्गच्छ । निर्गत्य च अप क्राम । देशान्तरं

---

[४५] पाणिनीयसूत्रम् ८/३/३४

[४६] तदेव. ८/२/६६

[४७] तदेव. ८/३/१७

[४८] तदेव ८/३/१९

[४९] ऋग्वेदसंहिता १०/१६४/१ पदपाठः

गन्तुं पादौ विक्षिप। दूरदेशं गच्छेत्यर्थः। अपक्रम्य च परः परस्ताद्विप्रकृष्टे देशे चर यथेच्छं वर्तस्व। अपि च निर्ऋत्यै पापदेवतायै परः परस्ताद्वर्तमानायै आ चक्ष्व। वयं न बाधनीया इति प्रब्रूहि। जीवतः मम मनः बहुधा बहुप्रकारं भवति। भोक्तव्येषु बहुषु विषयेषूत्सुकं सत् वर्तते। अतस्तद्विनाशकं दुःस्वप्नदर्शनं नश्यत्वित्यर्थः।"[५०] इति।

द्वितीयमन्त्रेऽपि 'निर्ऋत्या इदम्' इत्यत्र पूर्वोक्तप्रकारेण त्रिधा पदविभागः सम्भवः। तत्रापि कः पदविभागः इष्टः इति संहितापाठतः तन्न ज्ञायते। किञ्च पूर्वोक्तमन्त्रे यतः चतुर्थ्यन्तरूपेण अन्वयः स्वीकृतस्तस्मादत्रापि 'निर्ऋत्या' इत्यत्र चतुर्थीविभक्तिरस्तीति मन्यते, परन्तु तथा स्वीकृते प्रकृतमन्त्रार्थो न ज्ञायते अपि च तदुपरि मन्त्रार्थस्यानिष्टापत्तिर्दृश्यते। तर्हि अत्र विभागत्रयेषु प्राप्तेषु कः पक्षः समाश्रयणीय इत्याकाङ्क्षायां पदपाठत एव ज्ञायते यदस्मिन् मन्त्रे 'निर्ऋत्या' इति न चतुर्थ्यन्तं पदं परन्तु षष्ठ्यन्तं पदमिदम्। मन्त्रस्यास्य पदपाठो यथा -

"देवाः। कपोतः। इषितः। यत्। इच्छन्। दूतः। निःऽऋत्याः। इदम्। आऽजगाम।

तस्मै। अर्चाम। कृणवाम। निःऽकृतिम्। शम्। नः। अस्तु। द्विऽपदे। शम्। चतुःऽपदे॥"[५१] इति।

तस्मात् मन्त्रस्यास्य भाष्यरचनाकाले भाष्यकृद्भिरपि पदपाठप्रदर्शितं षष्ठीविभक्तिकं पदमिदमादाय भाष्यं विरचितम्। मन्त्रस्यास्य व्याख्यानरूपेण सायणाचार्येणोच्यते - "हे देवाः इषितः प्राप्तः निर्ऋत्याः पापदेवतायाः दूतः अनुचरः कपोतः यत् बाधनम् इच्छन् अभिलषन् इदम् अस्मदीयं गृहम् आजगाम प्राप्नोत् तस्मै बाधनाय तद्भावननिवृत्यर्थम् अर्चाम। युस्मान् हविषा पूजयाम। ततः

[५०] ऋग्वेदसंहिता १०/१६४/१ सायणभाष्यम्

[५१] ऋग्वेदसंहिता १०/१६५/१

निष्कृतिं कपोतप्रवेशजन्यस्य दोषस्य परिहृतिं कृणवाम । अनेन हविर्दानेन करवाम। अतः नः अस्माकं द्विपदे पुत्राय शं सुखम् अस्तु चतुष्पदे गवाश्वप्रभृतये च शं सुखमस्तु।"[५२] इति।

अतोऽस्माभिरत्र दृश्यते यत् मन्त्रद्वयस्य संहितापाठे समप्रकारस्य पदस्य विद्यमानत्वेऽपि पदपाठत एव तयोः विषमविभक्तित्वम् अवगम्यते। प्रस्तुतस्य मन्त्रद्वयस्य केवलं संहितापाठं दृष्ट्वा 'निर्ऋत्या' इत्यस्य एकत्र चतुर्थीविभक्तिरन्यत्र षष्ठीविभक्तिरिति केनाप्युपायेन ज्ञातुं न शक्यते । पदपाठत एव तयोः पृथक्स्वरूपत्वं ज्ञायते । तस्मात् पदपाठकृता शाकल्येनात्र प्रकृतपदविभागं प्रदर्श्य मन्त्रार्थव्याख्यानकर्मणि भाष्यकृद्भ्यः साहाय्यं विहितम्।

छान्दसदीर्घत्वप्रदर्शनम्

ऋषिभिराम्नाते संहितागतमन्त्रे वहुत्र पदेषु दीर्घस्वराः दृश्यन्ते। तेषु कुत्रचित् ह्रस्वस्वरस्य छान्दसदीर्घत्वं वर्तते कुत्रचिच्च तन्मध्ये दीर्घस्वरस्य प्रश्लेषो वर्तते। संहितागतं मन्त्रं दृष्ट्वा कुत्र छान्दसदीर्घत्वं कुत्र च दीर्घस्वरस्यावस्थानं तन्न ज्ञातुं शक्यते। तज्ज्ञानेन विनापि प्रकृतमन्त्रार्थो न ज्ञायते। केवलं पदपाठमेव दृष्ट्वा तदवगम्यते। एवं कुत्रचित् छान्दसदीर्घत्वमुत दीर्घस्वरावस्थानमिति विषये व्याख्यातृषु मतभेदोऽपि दृश्यते। तत्र बहुभिः व्याख्यातृभिः शाकल्यकृतपदपाठमेव मान्यतां प्रदाय भाष्याणि रचितानि। ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलान्तर्गते एकस्मिन् सूक्ते एवं मतभेदो दृश्यते। तद्यथा –

''अबोध्यग्निर्ज्म उदेति सूर्यो व्यु१षाश्चन्द्रा मह्यावो अर्चिषा।

आयुक्षातामश्विना यातवे रथं प्रासावीद्देवः सविता जगत्पृथक्॥'' इति।[५३]

अस्याः संहितायाः पदपाठो यथा –

[५२] ऋग्वेदसंहिता १०/१६५/१ सायणभाष्यम्

[५३] ऋग्वेदसंहिता १/१५७/१

''अबोधि । अग्निः । ज्मः । उत् । एति । सूर्यः । वि । ऊषाः । चन्द्रा । मही । आवः । अर्चिषा।

अयुक्षाताम् । अश्विना । यातवे । रथम् । प्र । असावीत् । देवः । सविता । जगत् । पृथक् ॥'' इति।[५४]

अत्र दृश्यते संहितापाठतः पदपाठे पदविभागकाले शाकल्यः 'आयुक्षाताम्' इति पदम् एकमेव स्वीकृतवान्। पुनश्च तत्र आकारः ह्रस्वत्वेन अकाररूपेण पठितः 'अयुक्षाताम्' इति। अतः अनेन ज्ञाप्यते संहितापाठे आकारस्तु छान्दसदीर्घः। वस्तुतस्तु तत्र अकार एव वर्तते इति शाकल्याभिमतम्। परन्तु केचित् भाष्यकाराः आयुक्षातामित्यत्र पदद्वयं स्वीकुर्वन्ति। तेषान्नये आयुक्षातामित्यत्र 'आ' 'अयुक्षाताम्' च इति पदद्वयम्। संहितायान्तु 'अकः सवर्णे दीर्घः'[५५] इति नियमेन सन्धिवशात् 'आयुक्षातामि'ति जातम्। प्रसिद्धः भाष्यकारः सायणाचार्यः शाकल्याभिमतं पदविभागमुपेक्षापूर्वकं पदद्वयपक्षमादाय भाष्यं चकार। सायणाचार्यमतेन अत्र 'आ' इति उपसर्गस्य प्रश्लेषः अस्ति यः आभिमुख्यार्थः। अतः तेन मन्त्रार्थः क्रियते – '...हे अश्विनौ युस्मत्सम्बन्धिनं रथं यातवे देवयजनगमनाय रासभाभ्याम् आयुक्षाताम् आभिमुख्येन युञ्जाथाम्।'[५६] इति। अस्यैव मन्त्रस्य व्याख्यानसमये व्याख्याकारः वेङ्कटमाधवः अत्र एकमेव पदं स्वीकृत्य भाष्यं चकार – '...अश्विनौ च गमनाय आत्मीयं रथं युक्तवन्तौ'[५७] इति। 'युक्तवन्तौ' इत्यत्र वेङ्कटमाधवेन आभिमुख्यार्थः न प्रदर्शितः। मन्त्रेऽस्मिन् शाकल्यकृतः पदविभाग एव यथार्थः, अत्र आकारस्य प्रश्लेषो नास्ति छान्दसदीर्घमिदं पदमिति ऋग्वेदप्रातिशाख्यकृता शाकल्येनापि उक्तम्। शौनकेन शाकल्यमतमादाय छान्दसदीर्घमिदं निपातनरूपेणोल्लिखितम्। उक्तञ्च शौनकेन –

[५४] ऋग्वेदसंहिता १/१५७/१ पदपाठः
[५५] पाणिनीयसूत्रम् ६/१/१०१
[५६] ऋग्वेदसंहिता १/१५७/१ सायणभाष्यम्
[५७] तदेव १/१५७/१ वेङ्कटमाधवभाष्यम्

‘‘अहिन्नारिण्कपथ आयुक्षातामुदावता।

रिकथमारैग् य आयुक्त कुरु श्रवणमावृणि॥’’[५८] इति।

अत्र भाष्यकृतोवटेनाप्युच्यते – ‘योनिम् आरैग् इत्यादीनि यानि पदानि तेषु दीर्घत्वम् आदिस्वरस्य निपात्यते।’[५९] इति।

शाकल्यः अस्मिन् मन्त्रे यथा छान्दसदीर्घत्वं सूचितवान् तथैवान्यत्र संहितामध्ये आकारप्रश्लेषं दर्शयित्वा प्रकृतमन्त्रार्थं ज्ञापितवान्। ऋक्संहितायाः प्रथममण्डलस्य एको मन्त्रो यथा-

‘‘उप नो देवा अवसा गमयन्त्वङ्गिरसां सामभिः स्तूयमानाः।

इन्द्र इन्द्रियैर्मरुतो मरुद्भिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत्॥’’[६०] इति।

संहितागतमिदं मन्त्रं दृष्ट्वा ‘उप नो देवा अवसा’ इत्यत्र ‘अवसा’ इत्येकं पदं मन्यते, यस्यार्थो रक्षणेनेति। संहितावस्थायां केनाप्युपायेन अवसापदे ‘आ’ इत्युपसर्गस्य प्रश्लेषः ज्ञातुं न शक्यते। केवलं पदपाठं दृष्ट्वा ‘अवसा’ इत्यत्र ‘अवसा’ ‘आ’ इति पदद्वयमस्तीति ज्ञायते। अस्य मन्त्रस्य पदपाठः एवं प्रदर्शितः शाकल्येन –

‘‘उप । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । अङ्गिरसाम् । सामऽभिः । स्तूयमानाः ।

इन्द्रः । इन्द्रियैः । मरुतः । मरुत्ऽभिः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥’’[६१] इति

---

[५८] ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् २/७७

[५९] तदेव. उवटभाष्यम्

[६०] ऋग्वेदसंहिता १/१०७/२

[६१] ऋग्वेदसंहिता १/१०७/२ पदपाठः

पदपाठं दृष्ट्वा 'अवसा' इत्यत्र 'आ' इत्युपसर्गस्य प्रश्लेषं स्वीकृत्य भाष्यकारैः मन्त्रार्थः कृतः। सायणाचार्येणोक्तम् - 'देवाः दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवा अवसा रक्षणेनास्मभ्यम् दातव्येनान्नेन वा युक्ताः नः अस्मान् स्तोतृन् उप आ गमन्तु उपागच्छन्तु प्राप्नुवन्तु'[६२] इति। प्राचीनभाष्यकृता स्कन्दस्वामिनाप्युच्यते - 'न अस्मान् देवा इन्द्रादय अवसा पालनेन तर्पणेन वा। तर्पणार्थे पालनार्थे वेत्यर्थः। उप आ गमन्तु उपागच्छन्तु।'[६३] इति। यद्यत्र पदपाठकृता आकारप्रश्लेषो न प्रदर्शितस्तदा मन्त्रार्थो विपरीतो जातः। तदा आगच्छन्तु प्राप्नुवन्तु इत्यस्यार्थो गच्छन्तु इति भवेत्।

इतिकरणेन मन्त्रार्थप्रकाशः

पदपाठकाले शाकल्येन याः पद्धतयः आश्रिताः तासु इतिकरणमन्यतमम्। प्राधान्येन पदपाठकाले संहितापाठे यानि प्रगृह्यसंज्ञकानि पदानि सन्ति तानि इतिकरणमाध्यमेन प्रदर्शितानि। इतिकरणविषये म्यागडोनेलमहाभागेन (Arthur Anthony Macdonell) *ए वेदिक् ग्रामार फर* स्टुडेन्ट- *(A Vedic Grammar for Students)* इत्याख्ये ग्रन्थे सन्धिनिषेधस्थले इतिकरणविषये उक्तं यत् अपरिवर्तनीयाः स्वराः प्रगृह्यनाम्ना उच्यन्ते, ते च वेदे पदपाठकाले इतिना पृथक्कृताः दृश्यन्ते।[६४] प्रगृह्यसंज्ञकपदानि इतिकरणमाध्यमेन प्रदर्श्य शाकल्यः सन्दिग्धस्थलेषु वेदमन्त्राणामर्थव्याख्याने बहुधा साहाय्यं व्यदधत्। ऋक्संहितायाः द्वितीयमण्डलस्य तृतीयसूक्तगतः एको मन्त्रो यथा-

''देवं बर्हिर्वर्धमानं सुवीरं स्तीर्णं राये सुभरं वेद्यस्याम्।

[६२] ऋग्वेदसंहिता १/१०७/२. सायणभाष्यम्

[६३] तदेव. स्कन्दस्वामिभाष्यम्

[६४] The term applied by the native phoneticians to unchangeable vowels is **pragṛhya** *separated.* Such vowels are indicated in the Pada text by an appended iti. "*A vedic grammar for students*" A.A.Macdonell. P-25.

घृतेनाक्तं वसवः सीदतेदं विश्वे देवा आदित्या यज्ञियासः॥[६५] इति।

अस्य मन्त्रस्य पदपाठः –

“देव । बर्हिः । वर्धमानम् । सुऽवीरम् । स्तीर्णम् । राये। सुऽभरम्। वेदी इति । अस्याम् ।

घृतेन । अक्तम् । वसवः । सीदत । इदम् । विश्वे । देवाः । आदित्याः । यज्ञियासः॥”[६६] इति।

अस्मिन् मन्त्रे प्रथमपादे ‘वेद्यस्याम्’ इत्यत्र आपाततः ‘वेदी’ ‘अस्याम्’ इति पदद्वयम् अवगम्यते। ‘वेदी’ प्रथमान्तम्, ‘अस्याम्’ सप्तम्यन्तञ्च। अतः असमानविभक्तिकत्वात् अनयोः पदयोः एकत्रान्वयो न सम्भवति। पदपाठं विना अस्य मन्त्रस्यार्थप्रकाशकाले ‘वेदी’ इति प्रथमान्तं पदम् ‘अस्याम्’ इति सप्तम्यन्तं पदम् आदाय मन्त्रार्थः कर्तव्यः। पदद्वयस्य पृथक् अन्वयं कृत्वा मन्त्रार्थे कृते अनिष्टापत्तिर्भवति। परन्तु पदपाठे ‘वेद्यस्याम्’ इत्यस्य ‘वेदी इति। अस्याम् ।’ एवं पदपाठः प्रदर्शितः शाकल्येन। ‘वेदी इति’ इत्यत्र इतिकरणं दृष्ट्वा वेदी इत्यस्य प्रगृह्यत्वमवगम्यते पदपाठात्, यतो हि पदपाठे शाकल्येन इतिकरणेन सर्वत्र प्रगृह्यसंज्ञकानि पदानि सूचितानि। यतो हि ‘वेदी’ इति पदं प्रथमैकवचनस्य, तस्मात् ‘ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्’[६७] इति सूत्रेण अत्र प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति। तदा अन्येषाञ्च प्रगृह्यसंज्ञाविधायकसूत्राणां प्रसक्त्यभावात् ‘ईदूतौ च सप्तम्यर्थे’[६८] इति सूत्रेणात्र प्रगृह्यत्वमवगम्यते। ‘ईदूतौ च सप्तम्यर्थे’ इति सूत्रस्याशयो हि सप्तम्यर्थे वर्तमानं ईदन्तम् ऊदन्तं च शब्दं प्रगृह्यसंज्ञकं भवति। तस्मादुच्यते भट्टोजिदीक्षितेन वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याम् – “सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात्” [६९] इति। यतो हि ‘ईदूतौ च सप्तम्यर्थे’ इति सूत्रेण प्रगृह्यत्वं तस्मात् ‘वेदी’ इत्यत्र सप्तम्यर्थे प्रथमा विभक्तिर्वर्तते इति अवगम्यते। तेन वेद्याम् अस्याम् इति मनसि आदाय

[६५] ऋग्वेदसंहिता २/३/४

[६६] तदेव पदपाठः

[६७] पाणिनीयसूत्रम् १/१/११

[६८] तदेव १/१/१९

[६९] वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी १/१/१९

मन्त्रार्थः क्रियते। तेन 'वेदी' 'अस्याम्' इति पदद्वयस्य पृथक् अन्वयं स्वीकृत्य मन्त्रार्थे कृते अनिष्टापत्तिर्न भवति। शाकल्यकृतपदपाठमादाय सर्वे भाष्यकारा एव 'वेदी' इत्यत्र सप्तमीविभक्तिं स्वीकृत्य मन्त्रार्थव्याख्यानं कृतवन्तः। मन्त्रस्यास्य अर्थः सायणाचार्येण एवं प्रदर्शितः – ''हे वर्हिः देव एतदभिमानिन्नग्ने वर्धमानं सुवीरं शोभनवीरसम्पादकं सुभरं सुपूर्णं स्तीर्णम् अस्मदीयैर्ऋत्विग्भिरास्तृतं भव। किमर्थम्। राये धनाय। अस्याम् वेदी वेद्याम् ।। सप्तम्यर्थे प्रगृह्यसंज्ञा''[७०] इति।

अनानुपूर्विकसंहिता

अनानुपूर्विकसंहितायां समासबद्धपदानां पदद्वयं पृथक्तया वर्तते। संहितापाठतः पदपाठकाले पदपाठकृत् शाकल्यः न केवलं समासबद्धपदानि अवग्रहेण चिह्नितानि किञ्च यत्र यत्र समासबद्धपदानां पदद्वयं पृथक्तया वर्तते तत्र तत्र पृथक्स्थितं पदद्वयम् एकत्र कृत्वा पदपाठे तत् प्रदर्शितवान्। अन्यथा नैकत्र सति पृथक्पदमादाय पृथक्पदं स्वीकृत्य प्रकृतमन्त्रार्थः कर्तुं न शक्यते। तस्मात् पदपाठस्थं एकपदं दृष्ट्वा समासं स्वीकृत्य भाष्यकारैः प्रकृतमन्त्रार्थं कर्तुं शक्यते। ऋग्वेदस्य पञ्चममण्डले एकः मन्त्रः एवमस्ति-

''शुन॑श्चि॒च्छेपं॒ निदि॑तं स॒हस्रा॒द्यूपा॑दमुञ्चो॒ अश॑मिष्ट॒ हि षः।

ए॒वास्मद॑ग्ने॒ वि मु॑मुग्धि॒ पाशा॒न्होत॑श्चिकित्व इ॒ह तु नि॒षद्य॑॥[७१] ''इति।

अत्र संहितापाठे 'शुनः' इति पदमेकत्र 'शेप'मिति पदमन्यत्र वर्तते। यदि पृथक्तया 'शुनः' इति पदं स्वीकृत्य मन्त्रार्थः क्रियते चेत् अनिष्टापत्तिः भवति। पृथक्तया 'शुनः' इति पदस्यार्थो हि 'कुक्कुरस्य' इति। परन्तु अत्र 'शुनःशेपम्' इति एकत्र कृत्वा समासे कृते अयं शब्दः ऋषिविशेषस्य

[७०] ऋग्वेदसंहिता २/३/४ सायणभाष्यम्

[७१] तदेव. ५/२/७

नाम भवति। अयमर्थश्चात्र अपेक्षितः। भाष्यकाराः अपि समस्तपदं स्वीकृत्य एव मन्त्रार्थं चक्रुः। अस्य मन्त्रस्य पदपाठः एवमस्ति-

''शुनःऽशेपम्। चित्। निऽदितम्। सहस्रात्। यूपात्। अमुञ्चः। अशमिष्ट। हि। सः।

एव। अस्मत्। अग्ने। वि। मुमुग्धि। पाशान्। होतरिति। चिकित्वः। इह। तु। निऽसद्य।।''

अत्र पदपाठे चिदिति पदं निष्कास्य 'शुनःशेपम्' इति एकं पदं प्रदर्शितं शाकल्येन। एवम् ऋग्वेदस्य नवमे मण्डले एको मन्त्रोऽस्ति -

''सो अग्ने अह्वां हरिर्हर्यतो मदः प्र चेतसा चेतयते अनु द्युभिः।

द्वा जना यातयन्नन्तरीयते नरा च शंसं दैव्यं च धर्तरि''।।[७२] इति

अस्य मन्त्रस्य पदपाठः एवमस्ति -

''सः। अग्ने। अह्वाम्। हरिः। हर्यतः। मदः। प्र। चेतसा। चेतयते। अनु। द्युऽभिः।

द्वा। जना। यातयन्। अन्तः। ईयते। नराशंसम्। च। दैव्यम्। च। धर्तरि''।।

अत्रापि दृश्यते यत् संहितापाठे नराशंसमिति समस्तं पदं पृथक्तया वर्तते। 'नरा' इति एकत्र 'शंसम्' इति अन्यत्र अस्ति, तयोर्मध्ये चकारेण व्यवधानमस्ति। शाकल्येन तु एकत्रीकृत्वा पदपाठे दर्शितम्। एवमन्यत्र बहुस्थलेषु पदपाठकारः वेदव्याख्याने साहाय्यं चकार। संहितापाठे मन्त्रमध्ये यानि पदानि सन्ति तेषु प्रदत्तः उदात्तादिस्वरः कदाचित् पूर्वपदं कदाचिच्च् उत्तरपदं दृष्ट्वा परिवर्तितं भवति। यथा परवर्तिस्वरः उदात्तः स्वरितो वा भवति चेत् पूर्ववर्तिस्वरः अनुदात्ततरो भवति, प्रचितं न।[७३] तस्मात् प्रत्येकेषां पदानां पृथक्तया यथार्थस्वरः संहितापाठतः ज्ञातुं न शक्यते। पदपाठकाले

---

[७२] ऋग्वेदसंहिता ९/८६/४२

[७३] उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' इति पाणिनीयसूत्रानुसारेण

पदपाठकृता शाकल्येन न केवलं पदानि विभक्तानि अपि च विभक्तानां सर्वेषां पदानां पृथक्तया स्वरः पदपाठे प्रदर्शितः। एवं प्रकारेण पदानां पृथक्स्वरं दृष्ट्वा तेषां प्रकृतः अर्थः कर्तुं शक्यते। एवंप्रकारेण पदपाठकारः शाकल्यः यथार्थपदविभागेन, आकारप्रश्लेषेण, छान्दसदीर्घत्वज्ञापनेन, अवग्रहेण, इतिकरणेन च कथं वेदव्याख्याने साहाय्यं कृतवान् इति मम शोधस्य विषयः।

अध्यायविभागः - मया शोधप्रबन्धोऽयं षट्सु अध्यायेषु विभागः करिष्यते।

प्रथमोऽध्यायः – उपोद्घातः

अध्यायेऽस्मिन् वेदस्वरूपं तल्लक्षणं विभागश्च, वेदोत्पत्तिः, ब्राह्मणारण्यकोपनिषदः, वेदाङ्गपरिचयः इत्यादयो विषयाः आलोचिताः। अपि चात्र शोधप्रबन्धसम्बन्धिनी साहित्यपर्यालोचना, प्रबन्धस्यास्य उद्देश्यं प्रयोजनं, शोधप्रबन्धस्यास्य आधारिता गवेषणापद्धतिः, गवेषणाप्रकल्पश्च वैशद्येन विधृतः।

द्वितीयोऽध्यायः – श्रुतेः व्याख्यानपरम्परा, पदपाठः पदपाठकारः शाकल्यश्च।

अस्मिन्नध्याये वैदिकसंहितायम् प्रतिपादिता अर्थज्ञानप्रशंसा, ब्राह्मणेषु प्रतिपादितं वेदार्थव्याख्यानं, वेदाङ्गेषु वेदार्थप्रकाशनम्, वेदस्य विविधपाठानां स्वरूपम्, पदपाठस्य स्वरूपविचारः, पदपाठकृतः शाकल्यस्य परिचयः इत्यादयो विषया आलोचिताः।

तृतीयोऽध्यायः – पदविभागेन मन्त्रार्थज्ञापनम्

अध्यायेऽस्मिन् विविधेषु शास्त्रेषु प्रतिपादितानि पदलक्षणानि, पदविभागः, महर्षिणा शाकल्येन पदविभागेन प्रकृतमनत्रार्थज्ञानाय कथं संशयाः निरस्ताः इति आलोचितम्। अपि चात्र छान्दसदीर्घत्वज्ञापनेन मन्त्रार्थप्रकाशः, तिङन्तपददीर्घत्वज्ञापनेन अभ्यासदीर्घत्वज्ञापनेन छान्दसह्रस्वत्वज्ञापनेन अनानुपूर्विकसंहिताज्ञापनेन कथं मन्त्रार्थज्ञाने महर्षिणा शाकल्येन साहाय्यं विहितमिति प्रतिपादितम्।

चतुर्थोऽध्यायः – अवग्रहेतिकरणाभ्यां प्रकृतमन्त्रार्थज्ञापनम्

अत्र अवग्रहलक्षणविचारः, पदपाठेऽवग्रहः, समासः, अवग्रहेण मन्त्रार्थविज्ञापनम्, इतिकरणम्, इतिकरणेन मन्त्रार्थज्ञापनम् इत्येते विषया आलोचिताः।

पञ्चमोऽध्यायः – पदपाठेन शाकल्यस्य वैयाकरणत्वसिद्धिः ।

महर्षिणा शाकल्येन वैदिकमन्त्राणां संहितापाठतः पदपाठः विहितः। पदपाठे शाकल्येन प्रत्येकं पदानि दण्डेन विभज्य प्रदर्शितानि । पदविभागकाले तेन सन्धिसम्बन्धिनः प्रगृह्यसम्बन्धिनः समाससम्बन्धिनः उदात्तादिस्वरसम्बन्धिनः विविधान् नियमान् मनसि आदाय प्रत्येकं पदानि विभक्तानि । अस्मिन् पञ्चमे अध्याये पदपाठस्थानि विविधानि उदाहरणानि आदाय महर्षेः शाकल्यस्य वैयाकरणत्वप्रतिपादने प्रयासः विहितः। यद्यपि महर्षिणा शाकल्येन कोऽपि व्याकरणग्रन्थः न विरचितः परन्तु एतानि उदाहरणानि पर्यालोच्य तस्य वैयाकरणत्वविषये ज्ञायते।

षष्ठोऽध्यायः – उपसंहारः

उपसंहारे सर्वेषाम् अध्यायानां सारः प्रतिपादितः । अपि च सर्वान् अध्यानगतान् विषयान् पर्यालोच्य शाकल्यस्य वेदार्थज्ञाने तथा व्याख्याने अवदानं प्रतिपादितम् । अपि चात्र शोधप्रबन्धस्यास्य काश्चन नूतना दिशः प्रकाशितः ।

साहित्यपर्यालोचना (Literature Review.)

'Research' इति आङ्गलशब्दस्य संस्कृतपर्यायो वर्तते गवेषणा। कस्यचिद् गवेषणाकर्मणः मुख्यमुद्देश्यं वर्तते तद्विषये सुसंबद्धानुशीलनेन तथ्यानुसन्धानेन च विशिष्टतत्त्वे विशिष्टसत्ये वा उपनीतार्हता। गवेषणामात्रमेव प्राप्तानां तथ्यानां माध्यमेन तद्विषयोपगमनाय बहुधाः विशिष्टाः प्रक्रियाः वर्तन्ते। तासु प्रक्रियासु 'Literature Review' नाम साहित्यपर्यालोचना अन्यतमा। साहित्यपर्यालोचनायां प्रायेण गवेषणोपलब्धा ग्रन्थास्तेषां प्रासङ्गितका चालोच्यते।

‘ऋग्वेदस्य व्याख्यातृत्वेन पदपाठकारः शाकल्यः’ इति विषयमादाय गवेषणानिमित्तं बहवः सहायका ग्रन्था अपेक्षिताः। तेषु श्रीमद्वशिष्ठनारायणझामहाभागैर्विरचितः *A Linguistic Analysis of the Rgveda-Padapātha* इत्याख्यो ग्रन्थो अन्यतमः । ग्रन्थेऽस्मिन् भागद्वयं वर्तते। तत्र प्रथमे भागे उपोद्घातः, पदपाठसमुद्भवः, ऋग्वेदस्य पदपाठकर्तुः परिचयः, अन्येषां वेदानाञ्च पदपाठपरिचयः, पदपाठे सन्धिः, पाणिनिः शाकल्यश्च इत्यादयो विषयाः आलोचिताः। ग्रन्थस्यास्य द्वितीयार्द्धे पदपाठे प्रयुक्ताः पदविभागनियमाः, समासप्रदर्शननियमाः, तेषां भाषातात्त्विकं विश्लेषणम्, इतिकरणम्, द्विरुक्तमित्यादयो विषयाः आलोचिताः। तदनन्तरं श्रीमद्विश्वनाथवामनदेवविरचितः भाग्यलतापाटसकरेण सम्पादितः *वैदिकं पदविज्ञानम्* इति ग्रन्थः आलोचनीयः। ग्रन्थकृतात्र वेदपरिचयः, ऋग्वेदीयपदपाठस्य तथा अन्येषां पदपाठानाञ्च कर्तृत्वसमयादिविचारः, पदपाठे स्वरविकृतिः, पदपाठे ळकारादिविशिष्टवर्णानामुच्चारणपद्धतिः, ऋग्वेदीयपदेभ्यः सामपदपाठस्य तथा यजुर्वेदीयपदपाठस्य वैशिष्ट्यम्, वेदविकृतीनां लोकोपकारकत्वम्, वेदाक्षररक्षणे विकृतीनां योगः इत्यादयो विषयाः आलोचिताः। तदनन्तरं वेदविदुषा युधिष्ठिरमीमांसकेन सम्पादितः *माध्यन्दिनसंहितायाः पदपाठः* इत्याख्यो ग्रन्थः उल्लेखार्हः। ग्रन्थेऽस्मिन् युधिष्ठिरमीमांसकमहाभागेन पदपाठानां तुलनात्मकालोचना विहिता। तदनन्तरमनेनैव विदुषा विरचितः *वैदिकस्वरमीमांसा* इत्याख्यो ग्रन्थः उल्लेखपथमायाति। यद्यपि ग्रन्थोऽयं प्रधानेन स्वरविधिविषयकस्तथाप्यत्र प्रसङ्गेन पदपाठविषयिणी आचोचना विदुषां दृष्टिं नन्दयति। तदनन्तरं शशीतिवारीविरचितः *वेदव्याख्यापद्धतयः* इत्याख्यो ग्रन्थ उल्लेखयोग्यः। अत्र प्राधान्येन वेदमन्त्रव्याख्याने विद्यमानाः विविधाः पद्धतयः, प्राचीनाः वेदभाष्यकाराः, अर्वाचीनाः वेदभाष्यकाराः, पाश्चात्त्ये वेदानुशीलनमित्यादयो विषयाः समुपवर्णिताः। एतान् विहाय अन्ये बहवः ग्रन्थाः सहायकत्वेन मयाङ्गीकृतास्तेभ्यः विशेषरूपेण साहाय्यं चोपलब्धम्।

गवेषणावकाशः (Research Gap & Scope)

ऋग्वेदस्य प्राचीनसाहित्यिकनिदर्शनत्वेन स्वीकृतत्वादस्य पदपाठस्य विद्वत्समाजे विशेषतः वैयाकरणनिकाये विशेषः समादरो वर्तते। एतादृशे महत्वेऽपि गवेषकसम्प्रदाये पदपाठस्य तथा समादरो न परिलक्ष्यते। ऋग्वेदस्य पदपाठं पर्यालोच्य तस्य भाषातात्त्विकदृष्ट्या तस्य विश्लेषणात्मकं कार्यं प्रथमतः वशिष्ठनारायणझामहाभागनैव विहितम्। कार्यमिदं वशिष्ठनारायणझामहाभागेन १९७४ ईशवीयाब्दे स्वस्य विद्यावारिधिरित्युपाधिलाभाय पुणेविश्वविद्यालये समर्पितम्। परन्तु पुस्तकरूपेण १९९२ ईशवीयाब्दे प्राप्यते। अस्मादेव ग्रन्थात् काशीनाथ-अभ्यङ्कर-शास्त्रिणः पदपाठसम्बन्धी प्रबन्धः प्रकाशितः इति ज्ञायते। परन्तु तत्र तादृशं समीक्षणं नास्तीति ज्ञायते। २०१३ ईशवीयाब्दे प्रकाशिते *वैदिकपदविज्ञानाख्ये* ग्रन्थे प्रायेण पदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनं परिलक्ष्यते। निगुढार्थानां वैदिकमन्त्राणां दुर्ज्ञेयत्वं विद्वत्समाजे विदितमेव। वेदभाष्यैर्विना प्रकृतो वेदार्थः अस्माभिर्न ज्ञातुं शक्यते। पदपाठः क्रमपाठः विकृतिपाठाश्च यद्यपि वेदमन्त्राणां यथार्थतया संरक्षणाय प्रवृत्ता परन्तु पदपाठे एव प्रथमतः संहितागतमन्त्राणां पदविभागः प्राप्यते। यथार्तया पदविभागाभावे तु मन्त्रार्थावबोधः असम्भव एव। उपर्युक्तेषु सर्वेष्वेव ग्रन्थेषु यद्यपि पदपाठस्य विविधाः दिशः आलोचिताः परन्तु पदपाठकर्तुः वेदव्याख्यातृत्वं केनापि न विचारितम्। यद्यपि वशिष्ठनारायणझामहाभागेन स्वकीयग्रन्थस्य भूमिकांशे ऋग्वेदस्य पदपाठकर्तुः द्विविधमुद्देश्यं वेदरक्षणं वेदव्याख्यानञ्चेति[७४] उक्तं परन्तु तेन स्वकीये ग्रन्थे पदपाठकर्तुः वेदव्याख्यातृत्वं कुत्रापि न विश्लेषितम्। विषयोऽयं तु तत्र उल्लेखमात्रेण पर्यवसितः। वेदव्याख्यातृरूपेण पदपाठकारं शाकल्यमादाय कोऽपि गवेषणाप्रबन्धः दृक्पथं नायाति

[७४] The Pp served two purposes. First, it established the base for preserving the Vedas, and, secondly, consequently, it served to clarify the meaning of the Vedic mantras.

इत्यस्मात् कारणात् *ऋग्वेदस्य व्याख्यातृत्वेन पदपाठकारः शाकल्यः* इति विषयः तत्त्वावधायकमहाभागसम्मतिक्रमेण मया शोधप्रबन्धस्य विषयरूपेण निर्धारितः।

उद्देश्यं प्रयोजनञ्च (Importance)

मया प्रबन्धेऽस्मिन् वेदस्य अर्थव्याख्याने तथा व्याख्यातृषु मतभेदे सति कथं शाकल्य एव प्रथमः शरणमिति भाष्याणि उद्धृत्य पदविश्लेषणपूर्वकञ्च युक्त्या प्रतिपादनप्रयासः विहितः। अत्रावधेयं यद्यपि इदानीं सर्वानि वेदभाष्याणि दृष्ट्वा मन्यते भाष्येणैव सर्वं ज्ञातुं शक्यते उत पाणिनीयव्याकरणस्य स्वरविधिं दृष्ट्वा स्वरसन्दिग्धस्थलेषु प्रकृतमन्त्रार्थः ज्ञातुं शक्यते परन्तु तथा न। इदमत्र ज्ञातव्यं यत् शाकल्यस्तु पाणिनेः अपि पूर्ववर्ती तस्मात् शाकल्येन यत् कृतं तत्तु पाणिनिमपि स्वरविधिविरचने लोपादिसूत्रप्रवर्तने साहाय्यं व्यदधत्। यद्यपि महर्षेः शाकल्यस्य नाम वेदस्य पदपाठकर्तृरूपेण सर्वत्र प्राप्यते परन्तु कुत्रापि वेदभाष्यकाररूपेण तस्य गणना नोपलभ्यते। अतः अनेन शाकल्यस्य वेदव्याख्यातृत्वेन गणना कर्तव्या, यतो हि प्रायेण सर्वत्र भाष्यरचनायां भाष्यकाराणां स एव प्रथमः शरणम्। न केवलं व्याख्यातृत्वेन अपि तु ऋग्वेदस्य आदिमो व्याख्याकारो भाष्यकारो वा शाकल्य एव इत्यपि न अत्युक्तिर्भवति। अनेन कार्येण वैदिकव्याख्यापद्धतेरालोचनायां तथा वेदव्याख्यातृषु पदपाठकृतः शाकल्यस्यापि सगौरवं गणना भविष्यति। अपि च परवर्तिनि काले ऋग्वेदीयपदपाठस्य शाकल्यस्य वा माहात्म्यमादाय यदा गवेषकैः कार्याणि करिष्यन्ते तदेदं प्रस्तुतं कार्यं सहायकं भवति।

गवेषणाप्रकल्पः गवेषणापद्धतिश्च (Hypothesis and Methodology)

ऋग्वेदस्य पदपाठप्रवक्तृत्वेन महर्षेः शाकल्यस्य प्रसिद्धिः सर्वजनविदितैव। कुत्रचित् कुत्रचित् तस्य वैयाकरणरूपेणापि उल्लेखः प्रतिपादितः। परन्तु वेदव्याख्यातृत्वेन कुत्रापि शाकल्यो युक्त्या न प्रतिपादितः। अस्मिन् शोधप्रबन्धे महर्षेः शाकल्यस्य वेदव्याख्यातृत्वप्रतिपादनाय

प्रयासो विहितः। वर्णनामूलकविश्लेषणपद्धत्या (Descriptive analysis) शोधप्रबन्धोऽयं प्रस्तुतः। प्रबन्धोऽयं मया संस्कृतभाषां तथा देवनागरीलिपिमाश्रित्य वर्णितः। शोधप्रबन्धेऽस्मिन् ऋग्वेदस्य संहितापाठस्थाः मन्त्राः तथा पदपाठस्थाः मन्त्राः वैदिक-संशोधन-मण्डलात् प्रकाशितात् ऋग्वेदस्य संस्करणात् गृहीताः। शोधकार्ये व्यवहृतं सायणभाष्यमपि अस्मादेव संस्करणाद् ग्रहीष्यते। ऋग्वेदस्य स्कन्दस्वामिभाष्यम्, वेङ्कटमाधवभाष्यम्, मुद्गलीया वृत्तिश्च विश्वबन्धुसम्पादितात् विश्वेश्वरानन्दवैदिकशोधसंस्थानतः प्रकाशितात् ऋग्वेदस्य संस्करणात् ग्रहीष्यते। प्रतिपृष्ठं पादटीका प्रदास्यते, ग्रन्थपञ्जीलेखने एम.एल.ए -रीतिः अनुसृता भविष्यति। (M.L.A. Eighth edition.)। प्रबन्धेऽस्मिन् निरुक्तस्य यः क्रमः प्रदास्यते स तु मुकुन्दझाशर्मासम्पादितग्रन्थानुसारी। शोधप्रबन्धेऽस्मिन् पादटीकायां वैदिकमन्त्राणां यः क्रमः भविष्यति स तु मण्डलक्रमः। आदौ मण्डलक्रमः, ततः सूक्तक्रमः, तदन्तरञ्च मन्त्रक्रमः प्रदत्तः।

उपसंहारः

अत्रावधेयं यद्यपि इदानीं सर्वानि वेदभाष्याणि दृष्ट्वा मन्यते भाष्येणैव सर्वं ज्ञातुं शक्यते उत पाणिनीयव्याकरणस्य स्वरविधिं दृष्ट्वा स्वरसन्दिग्धस्थलेषु प्रकृतमन्त्रार्थः ज्ञातुं शक्यते परन्तु तथा न। इदमत्र ज्ञातव्यं यत् शाकल्यस्तु पाणिनेः अपि पूर्ववर्ती तस्मात् शाकल्येन यत् कृतं तत्तु पाणिनिमपि स्वरविधिविरचने लोपादिसूत्रप्रवर्तने साहाय्यं व्यदधत्। महर्षिणा शाकल्येन पदपाठे संशयापन्नस्थलेषु प्रकृतपदविभागे न प्रदर्शिते सति यथार्थतया मन्त्रार्थः ज्ञातुं न शक्यते। अपि च अवग्रहेण समासे न विज्ञापिते समासज्ञानाभावे तत्र तत्र मन्त्रार्थज्ञानं तथा मन्त्रार्थव्याख्यानम् आयाससाध्यं भवति। यद्यपि महर्षेः शाकल्यस्य नाम वेदस्य पदपाठकर्तृरूपेण सर्वत्र प्राप्यते परन्तु कुत्रापि वेदभाष्यकाररूपेण तस्य गणना नोपलभ्यते। अतः अनेन शाकल्यस्य वेदव्याख्यातृत्वेन गणना कर्तव्या, यतो हि प्रायेण सर्वत्र भाष्यरचनायां भाष्यकाराणां स एव प्रथमः शरणमिति शम्।

निर्वाचितग्रन्थपञ्जिः

संस्कृतग्रन्थाः

अथर्ववेदः (शौनकीयः) (१मो भागः). सम्पा. विश्वबन्धुः. होसिआरपुरम्: विश्वेश्वरानन्दवैदिकशोधसंस्थानम्,२०१७ वि.

अथर्ववेदः (शौनकीयः) (२यो भागः). सम्पा. विश्वबन्धुः. होसिआरपुरम्: विश्वेश्वरानन्दवैदिकशोधसंस्थानम्,२०१८ वि.

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता (प्रथमो द्वितीयभागश्च). सम्पा. विनायक गणेश आपटे. पुणे: आनन्दाश्रममुद्रणालयः, १९४०.

चतुर्वेदी, रामनारायणः. *वेदवाङ्मयविमर्शः*. जयपुर-६: श्री राजेश्वरी प्रिन्टार्स, १९७०.

दीक्षितः, भट्टोजी. *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*. सम्पा. गोपालशास्त्री नेने. वाराणसी-१: चौखाम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, १९७७.

निगमालङ्कारः, सत्यदेवः. *पाणिनीयवैदिकसूत्रमीमांसा*. (प्रथमो द्वितीयो भागश्च). दिल्ली: प्रतिभाप्रकाशनम्, २००९.

पतञ्जलिः. *व्याकरणमहाभाष्यम्*. सम्पा. हरिनारायणतिवारी. वाराणसी: चौखाम्बा विद्याभवन, २०१४.

पालः, विजयः. *अष्टाध्यायीशुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्ययोः मतविमर्शः*. बहालगढ़: पाणिनिमहाविद्यालयः, १९८३.

मेदिनीकरः, *मेदिनीकोशः*. सम्पा. जगन्नाथशास्त्री, वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, १९६८.

रावणभाष्यम्. सम्पा. सुधीरकुमारगुप्तः. जयपुर : राजस्थानविश्वविद्यालयः, १९६७.

English Books

Abhyankar, K. V. *A Dictionary of Sanskrit Grammar*. Baroda: Oriental Institute, 1961.

Āpastamba-Paribhāṣā-Sūtra. Ed. A. Mahadeva Sastri. Mysore (Now Mysuru): Government Branch Press, 1893.

Āpastamba- Sāmānya- Sūtra or Yajñaparibhāṣā Sūtra. Ed. Samiran Chandra Chakrabarti. Kolkata: The Asiatic Society, 2006.

Apte, Vaman Shivram. *Sanskrit English Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1970.

Aitareya Āraṇyaka. Ed. Rajendralal Mitra. Kolkata: The Asiatic Society of Bengal. 1833.

Atharva Prātiśākhya. Ed. Surya Kanta with intro. and Eng. Trans. Mehar Chand Lachhman Das Oriental and Foreign Booksellars and Publishers. Lahore.1939.

Bharata. *Nāṭyaśāstra.* Ed. Manomohan Ghosh. Calcutta (Now Kolkata): The Royal Asiatic Society of Bengal, 1950.

Bhattacharya, Bhabani Prasad. *Schools of Vedic Interpretation: Eastern and Western.* Kolkata: School of Vedic Studies Rabindra Bharati University. 2006.

Bhattacharya, Bishnupada. *Yāska's Nirukta and The Science of Etymology.* Calcutta (Now Kolkata): Firma K. L. Mukhopadhyay, 1958.

Bloch, Bernard & Trager, George L. *Outline of Linguistic Analysis*. Baltimore: Linguistic Society of America. 1942.

Datta, Bhagabad. *A History of Vedic Literature* (Vol.-I, Part-II). Lahore: The Research Department, D. A.V. College. 1831.

Dīkṣita, Bhaṭṭoji. *Siddhānta Kaumudī.* (Vol. I) Ed. Śrīśa Chandra Vasu. Varanasi: Motilal Banarsidass, 1906.

Dīkṣita, Bhaṭṭoji. *Siddhānta Kaumudī.* (Vol. II, Part- I) Ed. Śrīśa Chandra Vasu with English translation. Allahabad: The Panini office, Bhuvaneshwari Ashram, 1906.

Jha, Vashishtha Narayan. *A Linguistic Analysis of the Rgveda-Padapatha.* Delhi: Sri Satguru Publications, 1992.

Kātyāyan-Sarvānukramaṇī. Ed. A.A. Macdonell. Oxford: Clarendon Press, 1886.

Macdonell, Arthur Anthony, *A Vedic Grammar for Students.* Oxford: Oxford University Press, 1916.

Macdonell, Arthur Anthony and Keith, Arthur Berriedale. *Vedic Index of Names and Subjects* (Vol. I & II). London: John Murray, 1912.

Maxmullar, Fredrich. *Physical Religion.* London: Longmans Green and Co., 1891.

Phonetics in Ancient India, W. S. Allen. London: Oxford University Press, 1953.

Ṛgveda- *Prātiśākhya.* Ed. Virendra Kumar Verma. Delhi: Choukhamba Sanskrit Pratishthan, 1970.

Ṛgveda-Saṃhitā (Vol. I). Poona: Vaidika Samshodhana Mandala, 1933.

Ṛgveda-Saṃhitā (Vol. II). Poona: Vaidika Samshodhana Mandala, 1936.

Ṛgveda-Saṃhitā (vol. III). Poona: Vaidika Samshodhana Mandala, 1941.

Ṛgveda-Saṃhitā (Vol. IV). Poona: Vaidika Samshodhana Mandala, 1946.

The Aṣṭādhyāyī of Pāṇini with English translation. Ed. Srisa Chandra Vasu. Benaras (Now Varanasi): Sindhu Charan Bose, 1897.

The Nighaṇṭu and The Nirukta. Ed. Lakshman Sarup. Delhi: Motilal Banarsidass, 1926.

The Taittirīya- Prātiśakhya. Ed. William D. Whitney. Delhi: Motilal Banarasidass, 1863.

The Vājasaneyi Samhitā. Ed. Dr. Albrecht Weber. Varanasi-I: The Chowkhamba Sanskrit Series office, 1972.

Varma, Siddheshwar. *Critical Studies in the Phonetic Observation of Indian Grammarians.* Delhi: Munshi Ram Manohar Lal Oriental Publishers and Booksellers, 1961.

Williams, Monier. *Sanskṛit-English Dictionary.* New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd, 2004.

বাংলা গ্রন্থসমূহ

ঋগ্বেদ-প্রাতিশাখ্য. সম্পা. অমরকুমার চট্টোপাধ্যায়. কলকাতা: সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডার, ২০১৬ (দ্বিতীয় প্রকাশ) (প্রথম প্রকাশ ২০০৭).

চট্টোপাধ্যায়, অমরকুমার. *বৈদিক ব্যাকরণ.* কলকাতা: সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডার, ১৪২৮ (বঙ্গাব্দ).

ধর্মপাল, গৌরী. *বেদের ভাষা ও ছন্দ.* কলকাতা: পশ্চিমবঙ্গ রাজ্য পুস্তক পর্ষৎ, ২০১৫ (দ্বিতীয় মুদ্রণ), (প্রথম মুদ্রণ ১৯৯৯).

ভট্টাচার্য্য, তপনশঙ্কর. *বৈদিকব্যাকরণ.* কলকাতা: সংস্কৃত বুক ডিপো, ২০১৬ (দ্বিতীয় সংস্করণ) (প্রথম সংস্করণ ২০০২).

মনুসংহিতা. সম্পা. সতীশচন্দ্র মুখোপাধ্যায়. কলকাতা: বসুমতী সাহিত্য মন্দির, ১৩৩৬ বঙ্গাব্দ (চতুর্থ সংস্করণ) (প্রথম সংস্করণ ১৩০৪ বঙ্গাব্দ).

মীমাংসা-দর্শনম্ (প্রথম খণ্ড). সম্পা. ভূতনাথ সপ্ততীর্থ. কলকাতা: সংস্কৃত বুক ডিপো, ১৪২৬ বঙ্গাব্দ. (পুনর্মুদ্রণ) (প্রথম প্রকাশ ১৩৫২ বঙ্গাব্দ).

বেদগ্রন্থমালা (ষোড়শ খণ্ড) ঋগ্বেদ ঐতরেয় আরণ্যক. সম্পা. অধ্যাপক সমীরণচন্দ্র চক্রবর্তী. কলকাতা: রামকৃষ্ণ মিশন ইনস্টিটিউট অব কালচার, ২০১৬.

Web links

https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.487239/page/n3/mode/2up

https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.344920/page/n3/mode/2up

https://epustakalay.com/book/284961-rigveda-vol-1-by-shreematsayanaacharya/

https://vedicheritage.gov.in/brahmanas/aarsheya-brahmana/

https://www.wisdomlib.org/definition/padapatha